

МАКАЛ ТЕКСТИН УЮШТУРГАН БАЙЛАМТАСЫЗ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДӨР

Аталган макалада байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн макал тексттерин уюштурууда татаал сүйлөмдүн башка түрлөрүнө караганда өтө көп колдонулары көрсөтүлөт жана анын себептери белгиленет.

Кыргыз тили илиминде татаал сүйлөмдүн грамматикалык табиятына, анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түзүлүшүнө, бири-бири менен маанилик катышына, байланышуу жолдоруна карата тең байланыштагы татаал сүйлөм жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деп классификацияланат. Макалдарда татаал сүйлөмдүн бул эки түрү тең кездешет. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү жана өз алдынча жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарды бириктирип караганда да, алардан тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган макалдар саны жагынан басымдуулук кылат, т.а., бул түзүлүштөгү макал тексттери арбын учураарын факты-материалдар ырастап турат. Баса белгилей кетчү маселе – тең байланыштагы татаал сүйлөм түрүндөгү макалдардын бардыгы **байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр**. Негизинен, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түзүлүшүнө, байланыштыруучу каражаттарына жана интонацияга карап, алар байламтасыз тең байланыштагы жана байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр деп эки түргө бөлүштүрүлүп жүрөт. Жөнөкөй сүйлөмдөрү интонация аркылуу байланышса, байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм, ал эми жана, да, бирок, ал эми, анткени, себеби, анткени менен, ошентсе да, ошондой эле сыяктуу байламталар менен байланышса, байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм болуп эсептелет. Макалдарда тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн ичинен байламтасыз деп аталган түрүнүн гана колдонулушунун себеби, алардын байланыштыруучу каражаттарына, айтымдык өзгөчөлүгүнө, логикалык ойдун туюндурулуш мүнөзүнө негизделген. Чындыгында, биринчиден, эки, же андан ашык сүйлөмдөрдөн уюшулган макалдар поэтикалык түзүлүштө болот. Ошондуктан, мындай түзүлүштө келген тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруучу ал эми, жана, ары, анткени, себеби, анткени менен, ошентсе да, ошондой болсо да, ошондуктан өңдүү байламталардын колдонулушу мүнөздүү эмес. Булар негизинен кара сөз түрүндөгү баяндоо стилине мүнөздүү, алар макал, табышмак өңдүү кыска поэтикалык жанрдагы чыгармалардын табиятын шарттай албайт. Экинчиден, тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар да башка сүйлөм түрүндөгү макалдар сыяктуу кыйытма подтексттик ойду билдирип, грамматикалык кыска түзүлүштө берилгендиктен, анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири-бири менен болгон маанилик байланышы кайсы бир тилдик каражаттын катышуусун талап кылбайт. Алардын, т.а., жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн байланыш-катышы логикалык түшүнүүнүн, логикалык кабыл алуунун шартында аткарылат. Үчүнчүдөн, аталган байламталардын татаал сүйлөм тутумундагы функциясы биринчи сүйлөмдөрүнүн себептерин, максаттарын, жыйынтыктарын ачуу максатын көздөйт. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар болсо, бир бүтүндүктө уюп уюшулуп, ошол турпатында жыйынтыкталат. Биринчи сүйлөмүнүн маанисин экинчиси анткени ..., ошондуктан..., ал эми ... деп чечмелебейт, анын себептерин тактабайт, тескерисинче, тең катар коюлуп, салыштырылып күчөтүлөт, өркүндөтүлөт. Төртүнчүдөн, байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түрүндөгү макалдардын этиштик предикаттары көпчүлүк учурда тыбыштык бирдей түзүлүштө кайталанат, же уйкаш уюшулат. Мындай шартта байламталардын колдонулушу стилдик талаптын шартына жооп бербейт. Ушул жагдайларга байланыштуу макал тексттери **байламталуу тең байланыштагы сүйлөмдөрдөн уюшулбайт.**

Экинчи жагынан, эмне себептен макалдарда байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө жана өз алдынча калыпташкан жөнөкөй сүйлөмдөргө караганда көп учурайт деген суроо туулушу ыктымал.

Байламтасыз тең байланыштагы макалдардын көп колдонулушу төмөндөгүдөй объективдүү себептерге байланыштуу болору иликтөөдө аныкталды:

1) Көпчүлүк макалдардын байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө колдонулушу анын элдик оозеки чыгармалардын байыркы үлгүлөрүнөн экендигинен улам болуу керек, анткени байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр татаал сүйлөмдүн башка түрлөрүнө караганда (багыныңкы байланыштагы жана байламталуу жана байламталуу тең байланыштагы), мурда өнүккөндүгүн жалпы тил илиминде бир катар окумуштуулар ишенимдүү далилдешкен. Алар татаал сүйлөмдүн асиндетикалык (байламтасыз) түрү тилдин байыркы мезгилде эле пайда болгондугун (Бархударов С.Г., 1935, 111), байыркы мезгилдеги татаал сүйлөм эң мурда айрым сүйлөмдөрдүн жанаша айтылышынан улам акырындык менен келип чыккандыгын (Потебня А.А., 1989, 124.), татаал сүйлөм (байламталуу тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр) жөнөкөй уюшулган татаал сүйлөмдөн (байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм) өнүккөндүгүн (Лавров Б.В., 1941, 7) белгилешкен. Бул көз карашты академик Е.Ф.Карский, проф. В.Н.Якубинскийлер да жакташкан. Немец тилиндеги татаал сүйлөмдү изилдеген В.Н.Ярцева да байыркы учурда айрым жөнөкөй сүйлөмдөр эч кандай байламтасыз логикалык жактан бирине-бири багыныңкы түрдө тутумдашарын айткан.

Кыргыз тили илиминде проф. Ы.Жакыпов: «Байыркы татаал сүйлөмдөр деле жөнөкөй сүйлөмдөр аркылуу түзүлгөнү менен, анын эң мурдагысы катарлаш келип гана тутумдашуудан пайда болгон. Ал өтө жөнөкөй болуп, өз ара тутумдашканда, байламтаны жана мүчөнү керектеген эмес» (Жакыпов Ы., 1975, 136), - деп айтса, проф. К.К.Сартбаев: «Макал, ылакап, табышмак сыяктуу укумдан-тукумга сакталып келе жаткан элдик фольклордук материалдар да татаал кошмо сүйлөмгө караганда, жөнөкөй кошмо сүйлөмдүн кеңири колдонула тургандыгы, алардын маани жактан абдан тыгыз байланыштуу экендиги, айрым жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара интонация аркылуу тутумдаша тургандыгы байкалат» (Сартбаев К.К., 1957, 127), - дейт да, мисалдарды байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү табышмактардан, макалдардан келтирет.

Татаал сүйлөмдүн бир түрүнүн жөнөкөй сүйлөмдөрү же алардын кайсы бир сүйлөм компоненттери, көбүнчө предикаттары окшош, же болбосо, бирдей түзүлүштө келип, өтө жөнөкөй, карапайым тилде уюшулгандыгын көрүүгө болот:

1. Конок айтып келбейт,
өлүм сурап келбейт.
2. Коноктун алдына аш кой,
эки колун бош кой.
3. Айран ичкен кутулат,
челек жалаган тутулат ж.б.

Мындан, чынында, байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын бардыгы байыркылык мүнөзгө ээ деп жыйынтык чыгарууга болбойт. Алар тилдин кийинки өнүгүш мезгилинде да пайда болууда.

2) Макалдын жалпы мазмуну көбүнчө өз алдынча ойду туюнткан бир канча жөнөкөй сүйлөмдөр аркылуу сыпатталат. Ал жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен грамматикалык ар кандай кошумча каражаттарсыз маанилик ички катышта болот да, өз ара көз карандысыз тең укук абалында турат. Макалдагы жөнөкөй сүйлөмдөр подекттик ойду кыйытма билдирип, өз алдынча сыпаттоо, баяндоо менен бири-бирин толуктап, күчөтүп турушат. Алар бири-бирине карата грамматикалык көз карандысыз абалда болгону менен, ички структуралык-семантикалык байланышы бекем болот. Макалдагы логикалык ойдун туюндурулушу да ушундай сүйлөмдөр аркылуу иш жүзүнө ийкемдүү ашырылары байкалат:

1. Арабаны ат сүйрөйт,
көлөкөсүн ит сүйрөйт.
2. Кепти көп тыңшаган чечен болот,
сөз укпаган бечел болот ж.б.

3) Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз алдынча жыйынтыкталган мүнөздө болору белгилүү. Бул түзүлүштөгү макалдардын жөнөкөй сүйлөмдөрү жыйынтыкталган мүнөздү билдирүү менен катар, кандайдыр бир бүтүм чыгарыла айтылган маанини кошо чагылдырат. Макалдагы бир максатка багытталып туюндурулган ойду ар тараптуу жана кыска берүүдө жөнөкөй сүйлөмдөрү тең катар коюлуп, санак иретинде колдонулушу ыңгайлуулукту шарттайт:

1. Жакшылыкка жакшылык – ар кишинин иши,
жакшылыкка жамандык – көр кишинин иши,
жамандыкка жамандык – кем кишинин иши,
жамандыкка жакшылык – эр кишинин иши.
2. Ички ооруну табуу кыйын,
кары адамды багуу кыйын.
3. Эт көрбөгөн чоң сугунат,
ун көрбөгөн бор сугунат,
туз көрбөгөн шор сугунат ж.б.

4) Макалдын нуска мааниси кыска формада ишке ашырылат. Нуска маани ыңгайына жараша ар кыл сүйлөм түзүлүштөрү аркылуу чагылдырылат. Айрым учурларда макалда камтылган ойду ар тараптуу баяндап, сыпаттап берүү үчүн татаал сүйлөм түзүлүштөрү колдонулат. Мындай шартта, айрыкча, байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр өз ийкемдүүлүгүн, ыңгайлуулугун көрсөтөт:

1. Карыганда адам кичиреет,
көркү кетип чүтүрөйт.
2. Көп бергендин көөнү билет,
аз бергендин өзү билет ж.б

5) Айрым учурларда макал мазмунунда бири-биринен айырмаланган бир канча маселе коюлуп калышы мүмкүн. Бирок коюлган маселелердин түпкү мүдөөсү логикалык бир өзөккө бириктирилип, бир максатка багытталып колдонулат. Мындай шартта, коюлган маселенин ар биринде өз-өзүнчө субъект же объектилер бутага (мерчемге) алынып, алар, өз кезегинде, бири-бири менен өз ара тең укукта турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн уюшулушуна негиз болот. Натыйжада, байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түрлөрүндө уюшулган макалдар жаралат:

1. Суу – жерге, илим – элге.
2. Уунун сырын мерген билет,
жоонун сырын жеңген билет ж.б.

Же болбосо, макалдагы белгилүү бир максаттагы ой бир эле маселе түрүндө берилет. Бирок ал маселенин экинчи бир белгилери кошо камтылып колдонулуу зарылчылыгы туулат. Ушуга байланыштуу, коюлган маселе өзүнчө жөнөкөй сүйлөм түрүндө, ал эми белгилери ага тең укукта турган экинчи бир сүйлөмдөр аркылуу уюшулат. Мунун өзү жыйынтыктуу түзүлгөн бир сүйлөмдөн кийин, макалдагы маселенин кыйытма туюндурулушун, образдуулугун дагы конкреттештирүүчү, тактоочу, толуктоочу кошумча сүйлөмдөрдү талап кылат. Бул учурда байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр ыңгайлуулукту түзөт:

1. Элге эл кошулган дөөлөт,
элден эл бөлүнгөн мээнет.
2. Сокулуу катын зор катын,
сокусуз катын кор катын.
3. Өлбөгөн кулга мал бүтөт,
мал бүткөнчө эс кетет,

эшикке келген дос кетет ж.б.

Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн уюшулушуна негиз болгон себептердин дагы бири катары: а) жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн предикаттарынын кайталанып колдонулушун; б) жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн предикаттарынын уйкаштыкта уюшулушун көрсөтүүгө болот. Булар сүйлөмдүн ритмика-интонациялык түзүлүшүн шарттоо менен, тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруучу каражат катары да кызмат өтөйт. Тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү мындай ыкма макалдардын стилине айрыкча мүнөздүү экендигин көрүүгө болот:

1. Эскини эптеп кий,
жаңыны сактап кий.
2. Эсеп-чоттун тагы жакшы,
эмгегиндин агы жакшы.
3. Сугатчы тилейт эгинин,
усталар тилейт темирин ж.б.

Адабияттар:

1. Кыргыз макал-лакаптары. /Түзгөн – Усупбеков Ш.- Фрунзе, 1982.
2. Бархударов С.Г. Грамматические очерки, сложные предложения. //Литературная учеба. Статья 10. № 4, 1935.
3. Жакыпов Ы. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе, 1975.
4. Сартбаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. – Фрунзе, 1957.